

Malom és molnár

A gabonamagvak őrlése a régiéknél nagyon fáradságos munka volt. A magvakat őrlés előtt ti. először megtörték valami mozsárban, azután valami őrlőkö segítségével dercévé dörzsölték az összezúzott magvakat. Ezt a munkát általában nők végezték, mégpedig Athenäus szerint a legősibb időkben a háziasszonyok, később rabszolgánok.¹ A felső őrlőkövet már a görögök és a rómaiak is egy szerkezet segítségével körben hajtották egy szilárdan meg rögzített kő felett. Ehhez hasonló kézi őrlőszerkezetek még a közelmúltban is használatban voltak Oroszországban (ábrázolásukat l. Schrader—Nehring: i. h. LXI. t.). Ilyenféle lehetett az az őrlőszerkezet is, amelyet a magyarok a Közép-Don és a Közép-Volga közötti Levédiában lakó, félig letelepült életmódot folytató török nép révén ismerhettek meg; ti. 'mahlen' jelentésű *őr* igénk megfelelőinek csak a Volga-melléki török nyelvekben, úgymint a kazáni tatárban, valamint a csuvasban van meg a 'mahlen' jelentése, más török nyelvekben e szó megfelelője csak 'drehen, umdrehen, fortwenden, abwenden' jelentésben ismeretes (vö. GOMBOCZ, BTLw. 112). Az őrlést bizonyára a törökök is az őrlésre szánt gabonának egy mozsárfélében való megtörésével készítették elő. Ennek a mozsárnak *kölyű* szavunk megfelelője volt az elnevezése.

Az előbb említett őrlőszerkezetnek bizonyára a levé diai törökök nyelvén is volt valamilyen elnevezése, és ez a régi magyarban is meglehetőtt. Ez az elnevezés azonban nyelvünkől éppúgy kiveszett, mint a kézimalomnak régi germán elnevezése (vö. gót *quairnus* stb.) a németből (vö. KLUGE: EtWb.¹¹, 401), de eltűnt a kézimalom régi *žrny* elnevezése a legtöbb szláv nyelvből is (vö. MIKLOSICH: EtWb. 187): mindenütt a római-német vízimalomnak az elnevezése szorította ki a használatból. Valószínűleg ilyenféle kézimalmot hajtott az a szolgálány is, akinek az éneklését a XI. századi Gellért legenda is említi. Azt persze nem tudhatjuk, hogy ez a szolgálány magyarul vagy bolgár nyelven énekelt-e, még ha énekét a legendaíró ironikusan „symphonia Hungarorum” néven említi is. Az Alföldön ugyanis a folyók csekély esése és a sebes folyású patakok hiánya miatt nem sok lehetőség volt vízimalmok létesítésére, sőt az itt lakó bolgárokról még csak fel sem tehető, hogy ők a római-német vízimalmot ismerték volna, mert hisz nyelvükben az arra vonatkozó szláv szó — ellentétben a szerbhorraváttal — sohasem volt meg.

A görögöknél és rómaiaknál a rabszolgánokat az őrlőkö hajtásában mindinkább állatokkal kezdték helyettesíteni (vö. SCHRADER—NEHRING: i. h.).²

¹ Vö. SCHRADER—NEHRING, Reallexikon der indogermanischen Altertumskunde.² II, 27 C.

² Hogy az Alföldön még a közeli múltban is meglévő szárazmalmok ezeknek a folytatásai voltak-e, vagy pedig a vízimalmoknak utánzatai, azt nem tudjuk. Először 1412-ben történik nálunk egy ilyen *Zarazmalum*-ról említés (vö. OklSz. 887).

De bizonyára még így is súlyos nehézséget jelentett az antik kori nagyvárosoknak liszttel, illetve kenyérrel való ellátása. Ezen a bajon lényegesen enyhített a vízimalmok megjelenése a császári kor kezdetén. A vízimalmok hamarosan elterjedtek egész Itáliában, majd eljutottak a római birodalom más tartományába, valamint hamarosan a szomszéd népekhez is. Ausonius (IV. sz.) már egy a Mosel egyik mellékvizén található vízimalmot említ (vö. SCHRADER — NEHRING: i. m. 27).

Kétségtelenül már a IV. században meghonosodott a germán népek körében a késői latin *molina* szó többesszámi *molinae* alakban; viszont az olasz *mulino* és a francia *moulin* szóalakok már a vulgáris latin *mulinum* mellékalakból származtak (vö. KLUGE, EtWb.¹¹). Mármost akadnak szlavisták, akik felteszik, hogy a szláv népek ősei is a vulgáris latin *mulinum* alakot vették át a vízimalom elnevezéseként *mьlьnъ* alakban (vö. KNIEZSA: SzlJsz. I, 326). Semmi kétség, hogy alaki szempontból ez a feltevés lehetséges. Ha azonban felvetjük a kérdést, hogy hol és mikor következhetett ez be, akkor ez a feltevés történeti szempontból teljesen valószínűtlen. A szláv népek ugyanis nem kerülhettek ősrégi időkben valami vulgáris latin nyelvet beszélő népelemmel közelebbi kapcsolatba. Az pedig már a latin vagy német *u*-nak *z*-val való képviseletéből is következik, hogy ez a szó feltétlenül már a X. század vége előtt honosodott meg a szlávban, amint erre már KNIEZSA is rámutatott. Ezek szerint a szláv *mьlьnъ* szóalak csak az ófeln. *mulin* szóalak átvételéből származhatott. Ez történeti szempontból nagyon is lehetséges feltevés, és amint erre már MIKLOSICH is rámutatott, alaki szempontból sincs semmi akadály.

Ha tekintettel vagyunk arra, hogy a malomberendezés terminológiája — amint majd látni fogjuk — szinte teljesen egyezik a csehben, a szlovákban, a szlovénben és a magyarban, akkor arra gondolhatunk, hogy először a csehek ősei ismerkedtek meg a római-német vízimalommal és az ő nyelvükben honosodott meg elsőnek az ófeln. *mulin* szóalak, amennyiben ti. helytálló pl. I. Popovićnak az a felfogása, hogy a szlovén nyelv nem kis részben eldél-szlávósodott cseh dialektusnak tekintendő.³ Ha ez így van, akkor a *mulin* szó nyilván már akkor került át a csehbe, amikor a csehek ősei érintkezésbe kerültek a németekkel. Amennyiben pedig a 'molnár' jelentésű szláv *mьlьnarъ* az ófelnémet *mulināri* alakból származott és nem külön képzés a szlávban, ami KNIEZSA felfogása is (SzJsz. I, 342), akkor ez a szó már 750 előtt kerülhetett a csehbe. Az *-āri* végződés ejtése ugyanis a németben 750 után már *-āri* volt, mégha az *ā* umlautját nem jelölték is; s ennek a szóvégnek a csehben nem *-arъ*, hanem *-ērъ* lett volna a megfelelője.

Az előadottakból is következik, hogy a dunántúli szlovének, valamint a szlovákok ősei a magyar honfoglalás korában már ismerhették a római-német vízimalmot. Ezt a pannóniai szlovéneknek már csak azért is ismerniök kellett, mert a Dunántúl a magyar honfoglalás korában német grófság volt. És hogy a vízimalmot tényleg ismerték is, azt a zalamegyei *Palin* puszta neve is tanúsíthatja. Ez a név ti. 1321-ben *Pomlyn*, 1493-ban pedig *Pamlen* alakban jelenik meg (vö. CSÁNKI III, 92). Nyilván a szlovén-vend *mlin* szónak esetalakja lappang benne a *po* előljáróval, vagyis olyanforma szerkezetű helynév, mint például a cseh *Podol* vagy a horvát *Poreč* (vö. MIKLOSICH, ON. aus Appell. 213).

³I. POPOVIĆ: Geschichte der serbokroatischen Sprache. Wiesbaden, 1960, 31—4.

Talán még határozottabban igazolható, hogy a szlovákok szintén ismerték a vízimalmot már a magyar honfoglalás előtti időkben. Ezt különösen a vízimalomnak szlovák *mlyň* elnevezése tanúsítja, amely semmi esetre sem lehet valami ómagyar *mulun* vagy *molun*, hanem csak egy 10. századi nyugati szláv *mzlyňz* szóalak folytatása. Ha ti. a szlovákok a magyarok révén ismerkedtek volna meg a vízimalommal, akkor nyilván az említett ómagyar szóalakok szerepelnének a szlovákban ma is a vízimalom elnevezéseként, amint a szlovákban például ma is megvan a 'patkány'-nak szlovén-ómagyar elnevezése *potkan* alakban vagy a 'pitvar'-nak bolgár-ómagyar elnevezése *pitvor* alakban (vö. KNEZSA: SzlJsz. I, 403, 426). De a szlovákban egy helynév is tanúsítja a vízimalom régi meglétét. Ez a helynév az Abaúj megyei *Pamlény* neve, amelyet, 1409–76 között többször említenek *Pomlyn* alakban (vö. CSÁNKI I., 214). E névalakban feltűnő a mai *a*-nak *o*-val való írása, ami azonban nyilván egyszerű írási sajátosság (vö. BÁRCZI: Hangtört. 2. 45). Az *o > a* hangváltozás mindenestre 1250 körül lett nyelvünkben általánossá, ezért a *Pamlény* helynév nyilván már e kor előtt honosodott meg nyelvünkben. E helynévben rendkívül figyelemre méltó a szlovák veláris *ȳ*-nek *é*-vel való képviselése, ami azt tanúsítja, hogy a magyarok a szlovák hosszú veláris *ȳ*-t e helynévben palatális *ĩ*-vel helyettesítették, és ebből azután *é* fejlődött. — *Pamlény* Abaúj, Torna és Borsod vármegyék összeszögelése táján fekszik, Tornától és Szepsitől délre. Ezt a vidéket a magyarság nagyon régen szállhatta meg: *Pamlény* és a szomszédos faluk, mint *Rakocaszend*, *Viszló*, *Debréte*, *Keresztéte*, *Percse*, *Büttös*, *Krasznokvajda* és *Szászfa* mind színmagyarok. E nevek részint szlovák, részint magyar névadáson alapulnak. Sőt gyaníthatólag magyar névadáson alapul az a két helynév is, amely *-eta* végű szláv személynevek magyar helynévi használata révén jöhetett létre (ezek: *Debréte* < szl. *Dobreta*, és *Keresztéte* < ?). Az ilyen jellegű helynevek kétségtelenül a magyar helynevek legrégebbi, még nomádoknak nevezhető helynévadási rétegébe tartoznak bele. Ezek szerint semmi valószínűsége sincs annak, hogy a magyarságnak e vidéken való megjelenése után itt egy szlovák névadáson alapuló helynév jöhetett volna létre; vagyis e *Pamlény* nevű helynek és e név szlovák előzményének már a magyar megszállás előtt meg kellett lennie. Ez más szavakkal annyit is jelent, hogy Kassa tágabb környékének szlovák lakossága a X. században már ismerte a vízimalmot, de nyilván ismerték a nyugatabbra lakó szlovákok is.

Náluk ezek a vízimalmok kétségtelenül sebes folyású patakok vizének a felhasználásával létesültek, mert a nagyobb folyókon a malomgát építése már súlyosabb építési nehézséget jelentett volna. Ezeknek a sebesebb folyású felvidéki patakoknak nevezetes állatai voltak a *pisztráng* és a *rák*. Semmiesetre sem véletlen, hogy mindkét név szlovák származású a magyarban (vö. KNEZSA: SzlJsz. I, 424; a *rák*-ra vonatkozólag: NYK. LXV, 91). A *pisztráng* szó kétségtelenül X. századi átvétel; a *rák*-nak szlovák származású elnevezését a X. század végén a Dunántúlra települt magyarok már magukkal hozták; így tehát teljesen valószínűtlen, hogy a magyarok a sebes vízű felvidéki patakoknak csak az állatait ismerték meg a X. században, nem pedig a mellékükön elvétve található vízimalmokat is, amelyek szemükben bizonyára csodálatos szerkezetek lehettek.

Persze megvoltak a vízimalomra vonatkozó szavak a X. században a dunántúli szlovénség nyelvében is *mzlyňz* vagy *mzlyňz* alakban. Csakhogy a magyarok Dunántúl erdős vidékeit csak a X. század végén szállták meg; ezt mi sem tanúsítja határozottabban mint az a negatívum, hogy a dunántúli

múzeumokban magyar honfoglaláskori régiségek nincsenek, mégpedig azért, mert Dunántúl erdős vidékein nemcsak hogy honfoglaláskori temetők és sírok nem akadnak, hanem e tájakról eddig egy árva, hitelesnek tekinthető, ún. honfoglaláskori szórványelet sem került még elő; pedig a Dunántúl archeológiai szempontból igazán nem mondható „terra incognita”-nak. Ilyenformán — azt hiszem — ez a legegyszerűbb, de mégis döntő érv arra nézve, hogy a magyarok a Dunántúl erdős vidékeit aránylag későn szállták csak meg. Hozhatnánk fel erre vonatkozólag néprajz-nyelvészeti érveket is, csakhogy azokkal a bizonyítás már egy kissé körülményesebb. Mégis megemlíthetem, amint ezt másutt majd behatóbban is kifejtem, hogy őseink a Dunántúlt már annak az előrehaladottabb fonási és szövési technikának ismeretében szállták meg, amelyet még a 10. század folyamán az Alföldön és peremvidékein lakó bolgároktól és szlovákoktól sajátítottak el és vették át tőlük az ezekre vonatkozó terminológiát is. Ha ezeket a technikákat még nem ismerték volna a Dunántúl megszállása korában, akkor a dunántúli magyarok és a székelyek ősei a pannóniai szlovénektől vették volna át a fonás és szövés szlovén terminológiáját, amint hogy a lentermeléssel is az ő révükön ismerkedtek meg a 11. században (!). — Sőt a Dunántúl aránylag kései megszállására nézve egy történeti érvet is felhozhatunk, még pedig azt, hogy az 1000 körül a Dunántúl létesült királyi domíniumok központjai az alföldi vármegyék központjainak (ilyenek: *Baranya, Fehérvár = Belegrád, Visegrád, Nógrád, Garadna, Zemplén, Csongrád*) bolgárszlávból származott elnevezéseivel ellentétben már sorra magyar névadáson alapulnak (ezek: *Somogyvár, Zalavár, Vasvár, Győrvár*). Azután pedig a gabonatermelés közép-európaias üzemmájának terminológiája is csak a 11. század első felében került át a szlovének nyelvéből a magyarba (vö. StudSlav. II, 79—101).

Hogy a magyarok a X. század végén a Dunántúl erdős vidékeinek megszállásakor már ismerték a vízimalmot, arra nézve néhány közvetett valószínűségi bizonyítékot is hozhatunk fel. Őseink kétségtelenül az alföldi bolgárok révén ismerkedtek meg a *pest* nevű sütőkemencével és a kenyérsütés tudományával (vö. NyK. LXVI, 44). Mivel azonban a bolgárok csak kézimalmokat használtak, csupán a napi kenyérszükségletre tudtak derceszerű korpás lisztet előállítani; ezért még óvakodtak a felhasználható őrleménymennységnek szitalással való csökkentésétől. Finomabb szitált lisztet eleink is csak akkor tudtak előállítani, amikor a vízimalmok működése révén egyszerre nagyobb tömeg őrleménnyel rendelkeztek. Ilyenformán nem lehet véletlen, hogy *szita* szavunk KНИЕZSA legújabb megállapítása szerint szlovák *sito* szóból származott (vö. NyK. LXVI, 61): a délszlávból átvett szóalak nyelvünkben **szēta* vagy **szota* volna. A szlovák *sito* szó átvétele mindenesetre még a 10. században következett be; a szitalásnak mellékterméke ugyanis a korpá, amelynek eredeti elnevezése nyelvünkben *otromba* volt, amely szó mindenesetre még 10. századi szláv jövevényszó nyelvünkben (vö. NyK. LXVI, 56). Ezek után semmiesetre sem véletlen, hogy néhány szitált búzalisztból készült süteményféle elnevezése szlovák eredetű nyelvünkben; ilyenek a 'cipó' jelentésű *†bahnak* szó (vö. SzlJsz. I, 595), egy kalácsfélének *morvány* neve, sőt ilyen származású — ha nem a lengyelektől került el hozzánk — egy másik kalácsfélének elavult *pokronta* elnevezése is (vö. SzlJsz. I, 430).

Amikor a vízimalmok működése révén már nagyobb mennyiségű liszt állott az egyes háztartások rendelkezésére, akkor annak és a gabonának megfelelő tárolásáról is gondoskodni kellett. Erre a célra szolgált az egész magyar

nyelvterületen elterjedt, eredetileg bárdal készült, rekeszekre osztott láda-féle, a *szuszék*, amelyről már KNIEZSA is megállapította, hogy nyelvünkben szlovák *šosek* > *sūseks* szóalakból származott (vö. SzJJs. I, 515; NyK. LXV, 94). Mivel azonban szláv nyelvekben a denasalizáció sziszegő hangok előtt többnyire korábban következett be, mint más hangtani helyzetekben (vö. VONDRÁK: Vergl. Gramm I², 143) (de még a magyarban is sok helyütt *piz*-t ejtenek *pénz* helyett), minden okunk meglehet annak feltevésére, hogy a *szuszék* szó a szlovákból még a 10. század folyamán került nyelvünkbe és egy nyelvi rétegbe tartozik a 'hajtótengely' jelentésű *gerendely* szavunkkal (l. feljebb).

A mi szempontunkból most már fontos annak a megállapítása, hogy őseink Dunántúl megszállásakor már rendelkeztek e két a vízimalommal vonatkozásba hozható tárggyal, úgymint a gabona és a liszt tárolására szolgáló *szuszék*-kal, valamint a finom liszt készítésére szolgáló *sziá*-val, továbbá, hogy mindkét szó szlovák származású nyelvünkben. E két tárgyat a rájuk vonatkozó szlovák származású elnevezésekkel együtt azután a székelyek ősei a 11. század végén Dunántúlról már magukkal vitték Erdélybe.

Az előadottak szerint teljesen valószínűtlen, hogy őseink a vízimalommal csak a Dunántúl megszállása után ismerkedtek volna meg. Így tehát *malom* és *molnár* szavaink tekintetében a nyelvészeti probléma tulajdonképpen nem az, hogy e szavak melyik nyelvből származnak, hanem az, hogy mi módon magyarázhatók a 10. századi szlovák **mōlŷnъ*, illetve **mōlŷnarjъ* szóalakokból.

Korábban a kutatók a művelődéstörténeti szempontokat teljesen elhanyagolva csakis alaki szempontok figyelembevételével próbálták e két szavunk származását megállapítani. Ilyen módon meglehetősen különös eredményekre jutottak el. Mint állítólagos európai „vándorszó”-t származtatták a latinból, az olaszból, a németből, az ófranciából, az óprovençalból, elvéve még a szlávból is, sőt MELICH elképzelése szerint *malom* szavunk az ófranciából, de már a *molnár* szó a szlávól került volna nyelvünkbe. Ezeknek a változatos származtatásoknak a kritikájával itt behatóbban nem akarunk foglalkozni, mert e szavaknak nyugati nyelvekből való származtatása tárgy- és művelődéstörténeti szempontból semmivel sem indokolható, hisz azon elnevezések sorában, amelyek a vízimalom szerkezeti elemeire, berendezésére vonatkoznak, néhány világosan magyar névadáson alapuló elnevezésen kívül (ilyen például a *malomkerék*) csak olyan szláv jövevényszavak akadnak, amelyek a szomszédos szláv népek nyelveiben is a vízimalom berendezéseire vonatkoznak.

Azok a nyelvészek, akik *malom* és *molnár* szavainkat mindenáron valami nyugati nyelvekből próbálták származtatni, azt gyaníthatólag azért tették, mert a *malom*nak a mai szláv nyelvekben többnyire előforduló ilyenforma elnevezéseiből mint *mlŷn*, *mlŷn* a magyar *malom* szó semmiképpen sem látszott levezethetőnek. KNIEZSA mutatott rá elsőnek arra, hogy a vízimalom elnevezéseinek szláv nyelvekben található mai egyszótagos nominatívusi alakjai a ragozási alakokból való elvonás útján jöttek létre. Az eredetileg háromszótagos nominatívusi alak ugyanis a jer-hangok elváltozása, illetve bizonyos hangtani helyzetekben való eltűnése után jó sokáig kétszótagos lehetett. Ilyen kétszótagos alakok nominatívusként több délszláv nyelvben napjainkig megmaradtak. Ezért KNIEZSA feltette, hogy a *malom* és *molnár* szavaink esetleg az óhorvátból kerültek nyelvünkbe (vö. SzJJs. I, 326, 342). Ez mindenestre lényegesen reálisabb feltevés, mint e szavainknak nyugati nyelvekből

való származtatása. Szerinte e szavak első szótagbeli eredeti τ hangja helyén a 11. század elején lehetett olyan fokozat, amelyet a magyarság o -nak hallhatott. Csakhogy KNEIÉZSA e két szavunkat óhorvát eredetűnek mondotta, már pedig a magyarság kajkavac-horvátokkal, valamint az igazi čakavac-horvátokkal csak a 11. sz. végén került közelebbi kapcsolatba, amikor pedig az ország már tele lehetett vízimalmokkal, mert hisz a 11. században csupán a pannonhalmi apátság hét vízimalomnak volt már a birtokában. De vajon miért ne lehettek volna meg a KNEIÉZSA által feltételezett átmeneti hangok a *malom* és *molnár* elnevezéseknek a 11. sz. eleji szlovák és dunántúli szlovén szóalakjaiban is?

Az előzőkben néhány valószínűségi bizonyítékot hoztunk fel arra, hogy őseink már a 10. század folyamán szlovákok révén megismerkedhettek a vízimalommal. Ezt a következtetésünket a vízimalom egy nevezetes szerkezeti alkatrészének elnevezésével igazolni is tudjuk. Ez a szó a malomkerék forgató tengelyének *gerendely* elnevezése, amely szóalak ti. csakis egy 10. századi szláv *grędeljъ* szóalak átvételéből származhatott (vö. KNEIÉZSA, SzlJsz. I, 192). Mivel pedig a magyar szó szláv megfelelőinek 'malomkerék tengelye', illetve 'forgóhenger' jelentése csak a csehben, a szlovákban és a szlovénben van (vö. KNEIÉZSA i. h.), szavunk ebben a jelentésben nyilván a szlovákból való átvételnek tekintendő, mert hisz — amint tudjuk — őseink Dunántúl erdős vidékeit csak a 10. század végén szállták meg, de az ottani szlovén nyelvű néppel csak a 11. sz. első felében kerültek közelebbi kapcsolatba. Erre nézve jellemző, hogy míg több dunántúli helynév akad, amelyben az eredeti szláv nasális megőrződött, olyan kétségtelenül szlovén származású közzót már nem tudnánk említeni, amelyben a régi szláv nasalizált magánhangzó reflexe nyelvünkben megmaradt volna. Ellenben egész sereg művelődéstörténeti szempontból is jelentősnek mondható szlovén jövevényszavunk van, amelyek már a denasalizáció bekövetkezése után kerültek a nyelvünkbe; ilyenek például: *kepe*, *rakonca*, *pózna*, *tézsola*, *patkány* (vö. Moór: StudSlav. II, 86, 87, 94, 103; Nyr. 88: 27). Feltehető-e mármint, hogy őseink a szekér rakoncájának a nevét csak a 11. század elején, a vízimalom hajtótengelyének a nevét már a 10. század folyamán vették volna át a dunántúli szlovénektől? Ezek szerint a *gerendely* szó 'hajtótengely' jelentésben csakis a szlovákból származhatott. Mégpedig legkésőbb 950—970 között kerülhetett a nyelvünkbe, mert a 10. század végén a $g > \gamma$ hangváltozás a szlovákban a m. *Keszi* < *Keszij* > szlovák **Kosiyy* > *Kosihy* helynévi alak tanúsága szerint (három van belőle a Garam és Ipoly mellékén) már bekövetkezett.

Ha tehát a *malom* és a *molnár* szavaink a szlovákból származtak, akkor nyilván a 10. századi szlovák *mъlъnъ*, illetve *mъlъnarъ* szóalakok átvételének tekintendők. A *Pamlény* névalak vizsgálatával kapcsolatban megállapíthattuk, hogy a régi magyarok a szláv hosszú veláris \bar{i} hangot hosszú palatális \bar{i} -vel helyettesítették, de helyettesíthették volna ezt a hangot rövid veláris i -vel is és a szlovák **mъlъnъ* és **mъlъnarъ* szóalakokban — úgy látszik — ténylegesen ezzel a hanggal helyettesítették, amely hangnak a megléte a régi magyarra vonatkozólag mindenképp feltehető. Ezek szerint a két szóra vonatkozólag a következő alakfejlődés tehető fel: szlovák **mъlъnъ* > m. **mulinu* > *mulun* és szlovák *mъlъnarъ* > m. **mulināri* > **mulunār* > **mulnār* > *molnār*.⁴

⁴ A szláv veláris hosszú \bar{i} -nek a magyarban i -vel való helyettesítésére az egész magyar nyelvterületen elterjedt *pérje* szavunk alakfejlődése hozható fel példának. Ez a

A *mulun* alakváltozatra legrégebbi adatként az 1116—31-ből a *Mulund* személynevet szokás említeni. Ennek az adatnak idetartozása, ha nem is teljességgel lehetetlen, de legalább is kétes. Mindenesetre idetartozik azonban a győrmegyei *Malomsok* nevének 1320-i *Mulunsuk* változata és valószínűleg az OklSz.-ban 1363—1413 között említett hét *molon* változat is. Lehetséges, hogy ennek a változatnak a folytatása a mai *malom*, amelyet *malon* alakban először 1373-ban említenek (OklSz.). (A kétszeres nyíltabbá válásra l. BÁRCZI, Htört.² 42.). Számomra azonban valószínűbbnek látszik, hogy 1000 körül nyelvünkben meghonosodhatott egy *molun*-változat is (először 1256-ban említve). Ennek előzménye esetleg középszlovák **molŷn* volt, amennyiben a középszlovákban több esetben megfigyelhető a $\bar{z} > o$ hangfejlődés (vö. MOÓR: StudSlav. II, 76), de a m. *molun*-nak előzménye, KNEIÉZSA felfogásának megfelelően, az az átmeneti veláris \bar{z} -t tartalmazó szláv szóalak is lehetett, amelyen keresztül a szláv nyelvekben a 10. századi \bar{z} -ból a mai *o* vagy *e* fejlődött. Ebben az esetben a m. *molun*-változat vagy szlovák **mōlŷn* vagy szlovén **mōlin* alakváltozat folytatása lehet. Azért honosodhatott meg e szónak két szláv alakváltozata nyelvünkben, mert a vízimalom mégsem volt olyan általánosan elterjedt, mint például a kenyérhányó *lapát* vagy a kemencetisztító *pemet*, amelyek ott voltak minden házban. Ezzel szemben vízimalom valószínűleg nem létezett minden faluban, úgyhogy az 1000 körüli kiterjedt szláv—magyar kétnyelvűség korában a vízimalom nevének egyes vidékek magyar nyelvében egy újabb szláv alakváltozata is meghonosodhatott. Az azonban kétségtelennek látszik, hogy a *molnár* szó — *o*-jára való tekintettel — mindenképp egy 10. századi, vagyis szlovák szóalak átvétele.

Láttuk, hogy a vízimalom berendezései közül a *gerendely* a szlovákból való 10. századi átvétel. Ellenben a *gát* szó vokálisának kvantitása alapján inkább szlovén, mint szlovák eredetű szónak látszik (vö. KNEIÉZSA: NyK. LXV, 92). Mivel azonban e szó megfelelőjének csak a szlovákban van meg KNEIÉZSA egybeállításai szerint a 'malomgát' jelentése (SzlJsz. I, 186) (a szlovénben a 'malomgát' neve: *gata*), arra lehetne gondolnunk, hogy az eredetileg *gat* alakú és 'malomgát' jelentésű szlovák eredetű szó keveredett egy *gāt* alakú és 'töltés' jelentésű szlovén származású szóval, bár elvileg a magyarban *gatu* $>$ *gāt* alakfejlődés sem volna kizártnak mondható.⁵

szó minden további nélkül származtatható volna a késői szlovén *pirje* szóalaktól; csak-hogy ebben az esetben semmiestre sem lehetne meg a székelyben is. Ezek szerint magyarozatánál csakis a 10. századi bolgár vagy szlovák *pŷrbje* szóalaktól (vö. KNEIÉZSA, SzlJsz. I, 416; NyK. LXVI, 64) indulhatunk ki. A felteendő és feltehető alakfejlődés a következő lehetett: szláv *pŷrbje* $>$ m. **pirije*. Majd ebből a szóalaktól a nyelvünkben nem ritka regresszív asszimilációval (vö. szláv *obědŷ* $>$ m. *ebéd*) **pirije* $>$ **pirje* $>$ *përje* fejlődött. Más magyarozata az \bar{e} -nek e szóban tulajdonképp nincs is. Ha ugyanis a magyar beszélők palatális \bar{i} -vel helyettesítették volna a veláris \bar{z} -t, akkor az a magyarban **pirije* $>$ **pirje* szóalakat eredményezett volna, illetve korai \bar{i} $>$ \bar{e} hangváltozás esetén **përje* szóalakat. Ilyenféle alakváltozatok azonban nincsenek.

⁵ Az elméletileg feltehető **gātu* $>$ *gāt* fejlődésre egytagú szláv jövevényszavaink sorában több biztos példa akad. Ilyenek:

1. *csép* $<$ szláv *cěpi* (nom. plur.), de inkább szláv *cěpŷ* (nom. sing.) (vö. KNEIÉZSA: SzlJsz. I, 125). E szavunk a szláv *c*-nek *cs*-vel való képviselése alapján X. századi átvételnek tekinthető; tehát vagy szlovák vagy bolgár származású lehet. Mivel pedig a szó megfelelőjének a bolgárban 'Stange, Stock' és nem 'Dreschflegel' a jelentése, szavunk nyilván szlovák származású, ahol a *cepy*, *cep* szóalaknak tényleg 'csép' a jelentése. E származtatás helyességét a székely *csép* szóalak rövid \bar{e} -je is igazolhatja; a szláv *cěpŷ* szóalak \bar{e} -je ugyanis a csehhez hasonló nyelvekben rövid volt (vö. KNEIÉZSA: NyK. LXV, 92). Ezek

A vízimalom szerkezeti elemeire vonatkozó szavak között még kettő akad, amely akár a szlovákból, akár a szlovénből származtatható; tekintettel azonban arra, hogy ezek a szavak a vízimalomnak nagyon fontos részeire vonatkoznak, mindenesetre valószínűbbnek látszik, hogy a szlovákból származtak, mert hisz a felhozottakra való tekintettel kétségtelen, hogy vízimalommal eleink még a 10. század folyamán ismerkedtek meg. Ezek a szavak a *garat* és a *zsilip*. Jellemző, hogy a *garat* szó megfelelője 'Mühltrichter' jelentésben a csehen, szlovákon, szlovéneken kívül csak a horvátban és a magyarban van meg (vö. SzlJsz. I, 184). *Zsilip* szavunk (XIV. sz.) 'Wasserrinne der Mühle' jelentésben a régiségen kívül ma csak bizonyos nyelvjárásainkban ismeretes. Úgy látszik, hogy szavunk előzményének tekinthető szláv *žlebъ* megfelelői közül a magyar szóval egyező 'malomcsatorna' jelentése csak a szlovák *žlab*, *žleb* szóalaknak van, bár el kell ismernünk, hogy a többi nyugati szláv és délszláv nyelvekben található 'Rinne, Kanal' jelentése is, mely szintén igen közel áll szavunk szlovák és régi magyar jelentéséhez. Szavunkban a *-b > -p* hangváltás nyilván ilyenféle összetételekből való elvonásként jött létre, mint *zsiliphomlok*, *zsilipfő* (vö. OklSz.), mert hisz nyelvünkben a *-b > -p* hangváltás zöngétlen mássalhangzók előtt szabályszerűen mondható. A szó szláv ősalakjának magánhangzója régi circumflexből származik (vö. KNEZSA: NyK. LXV, 94), amelynek nyelvünk szlovák jövevényszavaiban rövid magánhangzó szokott megfelelni (vö. KNEZSA: NyK. LXV, 92). A *zsilip* szóalak előzménye *zsilēb* volt, amelyből részint a mai *zsilip*, részint az egykori *zseleb* szóalak (vö. OklSz.) fejlődött. E szóalaknak délszláv nyelvből való származtatása esetén fel kellene tennünk, hogy szavunk tőhangzója eredetileg hosszú volt, mint például a délszláv *črēpbъ* szóból származott *cserēp* szavunk esetében (vö. KNEZSA: NyK. LXV, 92). Csakhogy persze régi átvétel esetén az ejtés-könnyítő magánhangzó beiktatásával a következő magánhangzó meg is rövidülhetett volna, amire nyelvünkben számos példa van (vö. szláv—m. *brāna > borona*, szláv—m. **grāble > gereblye* stb.). — Itt említhetem még meg, hogy a vízimalomnak mai értelemben használatos *zsilip*-jét ('Schleuse') a régiek — úgy látszik — *zúg*ó néven ismerték (vö. OklSz. 1114).

A vízimalmot eredetileg bizonyára csak őrlés céljára használták. De — úgy látszik — az emberek hamarosan rájöttek arra is, hogy a vízimalmot más munkák elvégzésére is az ember szolgálatába lehet állítani. Így mindenekelőtt rájöttek arra, hogy miként lehet a vízimalom szerkezetének bizonyos átalakításával egy cölöpöt felemelni, majd újra leejteni. Az ilyen kallós- vagy kölyűs-malmokban elsősorban is kásaféléket készítettek, de hamarosan

szerint a *csēpū > csēp* fejlődés nyelvünkben a székelyeknek a Dunántúlról való elköltözése után következhetett be, vagyis legkorábban a XII. században. De ez a példa azt is tanúsíthatja, hogy ez a fejlődés csak lehetséges, de nem szükségszerű nyelvünkben.

2. Ehhez teljesen hasonló fejlődés következett be 'Vogelleim' jelentésű *lēp* (< szl. *lēpъ*) szavunkban is. E szavunk ugyanis a jelentése alapján csakis szlovák származású lehet (vö. KNEZSA: SzlJsz. I, 313), bár a szlovákban a tőszótag magánhangzója kezdetől fogva rövid volt (vö. KNEZSA: NyK. LXV, 92). Ezek szerint ez a szó csak a magyarban bekövetkezett **lēpū > lēp* fejlődés bekövetkezése után vehette fel mai alakját.

3. Hasonló pótló nyújtás teendő fel a 'Würde, Ehrenamt stb.' jelentésű *tiszt* szavunkra vonatkozólag is. Ez a szó szintén a X. században honosodott meg nyelvünkben (vö. SzlJsz. I, 524), mégpedig valószínűleg a bolgár *čbstъ* szóalak átvétele révén. A X. századi szláv szóbeljei *ь*-nek ugyanis ma *ē* vagy *ö* felelne meg nyelvünkben, ha nem következett volna be nyelvünkben a pótlónyújtásos **tiszti > *tiszt* alakfejlődés. A régi hosszú *ī*-nek ugyanis szabályszerűen rövid *i* a megfelelője a magyarban.

felhasználták ványolásra és kendertörésre, sőt a cserkéreg porrá törésére is. Az OklSz.-ban egész sereg középkori adat van ezekre a szerkezetekre vonatkozólag.⁶ Egy másik nevezetes felhasználása a vízimalomnak a fűrészmalom lett. Nem tudjuk, hol találták fel. Az OklSz. adataiból úgy látszik, hogy nálunk a 15. sz. végétől kezdtek elterjedni, bár már 1211-ben van egy kétséges *Furizuelgi* adatunk (OklSz. 283). — A fűrészmalomok legnevezetesebb terméke a *deszka* volt. Erre a szóra a legrégebb adat 1469-ből való, ha a *Georgius Dezkas* név valami deszkakereskedőre vonatkozik. Gyaníthatólag a Felvidéken létesültek az első fűrészmalomok. *Deszka* szavunk semmiesetre sem tartozik szláv jövevényszavaink legrégebb rétegébe, de feltehető róla, hogy nyelvünkben szlovák vagy kajhorvát származású (vö. SzlJsz. I, 153). A fűrészmalom megjelenésével már egyszerűbb emberek is könnyebben hozzájuthattak pallóhoz, deszkához és léchez, aminek a népi lakáskultúra gazdagodása szempontjából is igen nagy jelentősége volt.

MOÓR ELEMÉR

⁶ Vö. 1360: „Molendinis que wigo *Cherturew* et *Corlou* vocantur” (OklSz. 123); 1340: „Due molendina pilatoria wlgariter *korlow* dicta” (OklSz. 441); 1477: „Cuiusdam molendini sui *Cassamolna* vocati” (OklSz. 460); 1636: „Kása és kender köllő is vagyón benne” (OklSz. 472).